

Bevezetés a túlélés-tanba

Eljön tehát a nagy nap – mire ezek a sorok megjelennek, talán már el is jött. Megtörténik akkorra, amire vártunk, és amire a legjobbban mindig is vártak: megalakult – nemcsak formálisan, de valójában, legalábbis kereteit tekintve – a magyar többpártrendszer, a „plurális” parlamenti demokrácia.

Mindig is vártuk, mondom, mert történelmünkben többször is nekirugaszkodtunk a feladatnak, így 1848-ban, 1867-ben, 1918-ban, majd az én nemzedékem életében háromszor is: 1945-ben, 1956-ban és végül most. Tanárok vagyunk tehát a nekirugaszkodásban, de kezdők a beérkezésben, tanárok a vetésben, de bukott nebulók az aratásban.

Az utolsó ötven év nekifutásai különösen keservesek. Állandóan mögötte már a megkésetttség szorítása, az a tudat, hogy most egy csapásra évszázadok lemaradását kell behozni, és ha nem sikerül, hosszú időre a perifériára szorulunk. Egyre nőtt tehát a pátosz, fokozódtak az indulatok, egyre inkább azt érezte mindenki, hogy „most vagy soha” – és amikor ilyen hitben kell cselekedni, nehéz megmaradni a racionalitás határain belül. Nyugati barátaink nehezen tudják megérteni, hogy ha mi azt mondjuk: demokrácia, annak egészen más jelentése van, mint náluk. Ők, ha mondják, úgy beszélnek róla, mint magától értetődő dologról. Mi, ha mondjuk, egy mindeddig elérhetetlen álomról szolunk, sőt sokszor a fejünkkel játszottunk, tehát bereremeg a hangunk.

Nemcsak a nekifutásban vagyunk azonban tanárok, van még egy szakma, amelyben katedrát érdemlünk. Miután fellángolásainkat többnyire bukás kísérte, be kellett rendezkednünk a túlélésre. Ebben talán még nagyobb szakértelemre tetünk szert. Talán nincs még egy nép, amely ilyen tökélyre vitte volna. A nagy bukások után előbb a sokk következtet, gyakran az egykedvűség, de aztán nemsokára új filozófia kezdett elterjedni,

amely a politikától az élet felé fordult, azokat a lehetőségeket kereste meg, amelyekkel mégis elviselhetővé lehetett tenni az életet.

Ebben a szellemben fogant Móricz Zsigmond híres és sokat bírált jelszava: „Ne politizálj, építkezz!”

Ezt fogalmazta meg Veres Péter verse: „Kapaszkodj meg ebbe a földre erősen, magyaram! / Ha nem lehettél benne szálfá, legyél hát cserje, vagy legyél csak gyom!”

Ami egyben a parasztság évszázados magatartása. Mivelhogy a túlélés ősi mesterei minden korban és minden társadalomban a parasztok voltak, ők tudták tekintetüket a társadalmi mozgás látványos felszínéről a mindennapi élet mélyei felé fordítani. Számukra az emberi közösség nem szerkezet, hanem szerves televény, hogy ismét Veres Pétert idézzem: tenyészet. A modern társadalom nagy mozgalmainak vereségei után a kárvallott rétegek szükségszerűen paraszttá alakulnak vissza (legalábbis mentalitásukban), olyan televényt formálnak, amely később ismét táptalaja lehet a növekedésnek.

Az én nemzedékemnek többször is alkalma volt ezt a magatartást átélni vagy legalább szemlélni. Hadd soroljam saját tapasztalataimat. A negyvenes évek elején kezdtem megismerkedni azokkal az emberekkel, akik számomra addig ismeretlen várakozással tekintettek a jövőbe: majd bekövetkezik a pillanat, amikor minden megváltozik, a baloldal a sötétből kikerül a fénybe. Addig azonban életben kell maradni, ám ugyanakkor készületben lenni. A hatalom átvételére készülődő illegális és félillegális szervezetek örök taktikája ez, amelyek modulációit az illegalitásnak – vagy ami ugyanaz: a nyílt fellépés lehetőségének – mértéke szabja meg. Érdekes volt megfigyelni, mennyire hasonlított ez a viselkedés a hetvenes évek ellenzékéhez – azonos helyzet azonos reakciót szül.

Pont a fordítottját figyelhettem meg 1945

után abban a társadalmi rétegben, amelybe beleszülettem; a dzsentri-hivatalnoki-értelmiségi úri középosztályban. Láttam azokat a férfiakat, akik nemrég tevékenyen vezettek hivatalokat, gazdaságokat, magától értetődően sütkéreztek szeretteik körében, vagy akár két kézzel szórták a pénzt – és most hirtelen összeomlottak, egyik pillanatról a másikra otthonülő vénemberek lettek, akik hetekre le sem vették a házipapucsot. Már semmi más nem érdekelte őket, csak hogy valahogy megmaradjanak, és élhessenek az emlékeiknek. Ők is vártak valamilyen csodálatos fordulatot, de az egyre messzebb került tőlük, miként a délibáb – kevesüknek adatott meg, hogy kivárvák azt a kis negyvenöt évet. Gyerekeikkel és unokáikkal azonban másként fordult a világ. Még jól ismertem osztályom gazdagabb részének csemetéit. Egyik nagybátyám, Pálóczi Horváth Lajos (akinek önéletrajzi regényét *Álompákász* címmel nemrég adták ki) sajátos statisztikát készített családunkról. Sorra vette az egymás után következő nemzedékeket, és megszámolta, hányan éltek közöttük tisztességes-konstruktív életet, és hányan valósították meg a mulatozó dzsentri „ideáját”, vagy hányan süllyedtek valami devianciába – amint lefele haladt a nemzedékek létráján, annál többen voltak sorolhatók az utóbbiba. Negyvenöt után a tendencia megfordult. Az osztály elvesztette hatalmát és vagyonát, fiai és leányai belevettettek a való életbe – és csodák csodájára többségükben helytálltak. Ma megbecsült emberek sokaságával találkozom közülük a legkülönbözőbb pályákon, úgy látszik, genetikailag jót tesz, ha egy-egy fészekalja népesség nem örzi túl sokáig a kiváltságait.

Aztán megintcsak másfajta túlélési stratégia volt az, ami 1957 után köszöntött ránk, és aminek már személyemben is részese voltam. Végigcsináltuk az ötvenes éveket, a Nagy Imre–Rákosi harcot, majd 1956-ot, és a forradalom bukása után szinte megsemmisülten fordultunk befelé, önmagunkba. Vagy talán még pontosabb, ha azt mondom: Nagy Imre kivégzése után. Addig ugyanis még élt bennünk valami irracionális reménykedés: összejártunk, vitattuk az esélyeket, elemzéseket-kiáltványokat fogalmaztunk, és készek voltunk az újrakezdésre. Amikor a rádió bementa a hírt, mindezt abbahagytuk. Ha szól-

tunk róla, iszonyat tükröződött szemünkben, ezért inkább nem szóltunk, és hovatovább semmiről sem szóltunk, ami emlékeztetett a politikára, hajdani életünkre. Egy nemzedék – vagyis nem egyetlen korosztály, hanem egy egész, politikára nagyon érzékeny réteg – programozta át magát a túlélésre. Egyszerre észrevettük az élet apró örömeit, koncertre jártunk, virágot neveltünk és kertet műveltünk, politika helyett az irodalomról és filmről beszélgettünk, fogékonyabbak lettünk a szerelemre és rehabilitáltuk a szórakozás ezer fajtáját. A nálunk kicsikét fiatalabbak pedig egyszerre új zenei és kulturális divatoknak kezdtek hódolni.

Ennyi tapasztalattal talán elmondhatjuk, hogy tudjuk, hogy milyen az, ha emberek, embercsoportok a túlélésre rendezkednek be. Pedig a java még hátra van: amikor nemcsak egy réteg, hanem szinte az egész társadalom, vagy legalábbis is nagy része ezt tűzi ki célul.

A megállapítással persze csinján kell bánni. Természetesen sohasem mondja ki senki ilyen egyenes beszédben a célt, mindig van egy aktív kisebbség, amely az adott körülmények közt is feltalálja magát, sokasodik, gazdagodik, mindenképpen előre tör. Mégis vannak olyan történelmi helyzetek, amelyekben valahogy a lakosság egy jelentékeny része követi ugyanezt a stratégiát. Nem kétséges, hogy a diktatúra és rendszer-váltás az a két történelmi helyzet, amelyben ez bekövetkezik. Amikor a nép társadalmilag tevékeny felülete alatt olyan rétegek sora bújjik, amelyek elhárítanak maguktól minden politikailag megfogalmazható életcél, és az elején emlegetett parasztizáció szabályai szerint élnek.

Ezekhez a korokhoz tartozik a miénk is. Meglehet ugyan, hogy ezt a megállapítást nem veszik szívesen a most folyó átalakulás élharcosai, legalábbis azok, akik úgy szeretnék beállítani, mintha mindaz, ami történik, közvetlenül alulról táplálkozó folyamatként történe, és a vezető testületek és irányzatok voltaképpen csak a népben mindig bennélő, ám olykor csak szunnyadó akaratát személyesítik meg. Jól tudjuk azonban, hogy ez ma még nincs így, és arra sincs garancia, hogy bekövetkezik. Eleget beszélünk a „hallgató többségről”, vagyis éppen arról, hogy csak egy kisebbség jutott el a politikai mozgásban

való tudatos részvételig, nagyobbik része a várokozás álláspontjára helyezkedik.

Nem csak azok sorolandók ide, akik a jelenlegi (1990. januári) közvéleménykutatások szerint még nem döntöttek arról, hogy hova szavazzanak. Számuk nem kicsiny, azt mondják, úgy 30–35 százalék. E cikk megjelenésekor már tudjuk, hányad részük döntött végül és hogyan, de ez nem ok arra, hogy őket a tudatos ágensek közé soroljuk, választásuk feltehetőleg csak azt mutatja, hogy pillanatnyilag mely politikai erőt találják alkalmasabbnak arra, hogy túlélésük legjobb keretét megadja. És ugyanez mondható azok jelentős részéről is, akik a felmérések szerint már „döntöttek”. Ezt a döntést ugyanis lényegében ugyanaz motiválja.

Gondoljuk csak meg: hogyan tudnának eligazodni azok között a politikai pártok, szervezetek, erők között, amelyek tevékenysége csak rövid idővel azelőtt jelent meg előttük, és amelyek programja, célja, magatartása sok esetben még a politikában járatosak számára sem könnyen megközelíthető. Hogyan tudnának eligazodni azok az emberek, akiket már az elmúlt évek társadalmi átalakulásai is forgószél módjára ragadtak el tradicionális helyükről, és tettek valahová máshová, akik ezzel elvesztették ősi gyökereiket, de még nem tudtak az új talajban megfogódzni, akik életformája bizonytalan, stabilitásban szűkölködővé vált, és akikhez a kultúra csak legalpárabb formáiban jutott el. Mekkora ez a réteg? Számíthatjuk különbözőképpen, de nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy legalább a társadalom egyharmada. Mellettük ott vannak azok a rétegek, amelyek már nem ennyire kiszolgáltatottak, amelyeknek már sikerült a maguk identitását megtalálni, módjuk van arra, hogy keressék a gyarapodás útját, jó érzéssel ki is tudják tapintani a lehetőségeket, de egyetemes és politikai kultúra hiányában mindezt mindig a maguk „kisvilága” szempontjából ítélik meg, a társadalom „nagyvilágában” nem tudnak és nem akarnak eligazodni. Ők képviselik a másik egyharmadot.

A szituáció mindenesetre nehéz, de egyáltalán nem egyedülálló, ha talán más mértékben is, a jelenséget megtaláljuk a legcivilizáltabb országokban is, ott is csak a lakosság egy kisebb

része dönt politikailag valóban tudatosan. Ott azonban már kialakultak a mechanizmusok és a hagyományok; a folyamat ismétlése létrehoz egy olyan stabilitást, amely csak rendkívüli esetekben dől össze. Nálunk azonban hiányzik ez az ismétlés – ez a hagyomány és ez a tapasztalat. Ezért a három csoport összerosódik. Kelet-európai sajátosság ez, hiszen itt volt évtizedeken át cél az átpolitizálhatatlan átpolitizálása, a 99 százalékos választási részvétel, itt rendelték mindent alá a politikának.

A felvázolt három csoportból eleddig a középső volt mestere a túlélésnek. (Úgy is mondhatnám, hogy a pozitív, gyarapodással járó túlélésének, megkülönböztetve a harmadik csoport „negatív” túlélésétől, amely csupán a pusztulás elkerülését jelenti, de a stagnálás szintjén.) Azt tette az elmúlt évtizedekben is. Elfogadta a Kádár-korszak számára kínált kompromisszumait, és az engedményeket megragadva olyan stratégiát tudott kidolgozni és alkalmazni, ami biztosította számára a „bővített újratermelést”.

Eörsi István ömiattuk szítja meg a magyar népet azért, mert beugrott Kádárnak (abban a cikkében, amelyben az én egyik írásomat kritizálja). Megrovóan idézi fel, hogy a hatvanas-hetvenes években a lakosság jelentős része fogadta el a kompromisszumot a rendszerrel, mintegy „egy tál lencséért” hajlandó volt megfélekezni a politikai szabadság hajthatatlan védelméről.

Sajnos azt hiszem, hogy ebben a kérdésben a népnek adok igazat. Elfogadta a kompromisszumot? Hát mért ne fogadta volna el, amikor az az élet lehetőségét jelentette milliók számára? Azt a lehetőséget, hogy kicsivel nagyobb lakásba lehet költözni, kicsivel jobban lehet élni, kicsivel többet lehet szerezni a családnak, kicsivel többet lehet utazni, sőt még kicsivel szabadabban is lehet beszélni. Hogy nincs hozzá az a politikai demokrácia, nincs a magántulajdon virágzása, mint Nyugaton? Akkor az emberek elég rosszat tapasztaltak ahhoz, hogy örüljenek a kevés jónak. És különben is: a politikai rendszer és a szabadság absztrakciójához képest a ház és az autó maga volt a konkrét valóság. Mindig egységes ösztönről tesz tanúságot, amikor az emberek a sűrke elmélettel szemben az „élet zöld fájának” adnak elsőbbséget.

Mindezzel nem azt akarom mondani, hogy az emberek – akár a most tárgyalt rétegekben – szerették a rendszert. Úgy tekintettek rá, mint paraszt a nadrágos úrra. Mert felfogták, hogy elfogadására vagy elvetésére nincs kompetenciájuk, megpróbáltak hozzá úgy alkalmazkodni, hogy közben megtalálják a maguk számításait. Ez volt a magyar túlélési mozgalom csúcsteljesítménye. Magyarország ekkor lett valami furcsa kelet-európai mintaország „a legvidámabb barakk a lágerben”. Furcsa színpadon játszottunk, amelynek két átellenes oldalán ült a közönség, és ugyanannak a darabnak más volt az értelme erről, mint arról. Erről úgy is lehetett nézni, mint valami polgári zenés színdarabot, mint egy liberalizmussal lágyított szocializmus kísérletét, amely elviselhetővé teszi az életet, sőt bizonyos konszenzust is képes teremteni (ha választások lennének Kelet-Európában – írták a nyugati lapok –, Magyarországon Kádár nyerné meg). De aki a másik oldalról nézte, az az elnyomás véres tragédiájának érlelődését láthatta. Ez a kettőség volt a jellemző egészen a nyolcvanas évek közepéig, amikorra nemcsak a nemzetközi értelemben vett rendszer tartalékai merültek ki, de a magyar „külön út” lehetősége is megszűnt a második eladósodási hullámmal.

Ugyanazok a tömegek, amelyek akkor Kádárt Jani bácsinak nevezve statisztáltak a pártállam ceremóniájában (hogy cserébe zavartalanul élvezhessék az „engedményeket”), azok most hasonlóan magától értetődően beszélnek a kommunista elnyomásról, sőt ha utcára viszik őket, felháborodástól remegve kiáltják a „feszítsd meg”-et. Ugyanazok tettek akkor úgy, és tesznek most így. Ez azonban csak a politikai kisebbség számára következetlenség: ők valójában mindig ugyanazt tették: élni akartak, meg akartak maradni. A rendszert akkor sem szerették, de mert a dolgok kialakult rendje szerint nem lehetett hangosan kimondani, tartózkodtak a szószátyárkodástól. Ma viszont az a dolgok kialakult rendje, hogy öblös intonációval kell megbélyegezni. A túlélés specialistái nem tehetnek másképpen.

Hadd idézzek fel egy másik rendszerváltást. Hányan voltak, akik 1944 nyarán szocialistának vagy kommunistának vallották magukat? Nem

lehetek nagyon sokan, az ellenállásban néhány ezer ember ha részt vett. Ugyanakkor 44 nyarán Budapesten telve voltak a vendéglők, a színházi élet legnagyobb sikere a Latyi Matyi, az emberek reménykednek, hogy megússzák, a társadalom nagy része (éppen azok, akik pedig nem antiszemiták) e cél érdekében inkább hajlandók szemüket-fülüket is becsukni, hogy ne jusson el hozzájuk a vidéki zsidóság bevagyonirozásának lármája. És aztán 1945-ben a szavazók 17 százaléka vallja magát kommunistának, ennél is több szociáldemokratának. Vajon hol voltak egy évvel azelőtt? Akkor hazudtak, vagy most? Sem akkor, sem most, a legtöbben 45-ben komolyan elhitték, hogy már 44-ben azok voltak. Aki túlélést akar, visszafelé is át tudja szerkeszteni a programot, az ember különben is annyi mindenfélét mond és gondol, hogy ki-ki találhat a múltjában olyan mozzanatot, amivel egy későbbi páfordulást nemcsak igazolhat, de vissza is vetíthet. Ilyen az emberi lélek konstrukciója, és ezt természetesnek kell ítélnünk mindazokban az esetekben, amikor nem alakul még ki tudatos politikai magatartás, márpedig az emberek túlnyomó részében – mondom harmadában – ez nem történt meg.

A legdemokratikusabb társadalomban sem valósult meg eddig, hogy az egész lakosság eljusson a politikai tudatosság teljességére. (Ezért mondta Rousseau, hogy igazi demokrácia csak az angyalok között lehetséges.) Magasabbrendű szervezetben nem is szükséges, de nem is lehetséges, hogy a képződmény minden egyes tagja egyazon intenzitással lásson el azonos feladatokat, különösen nem az egész szervezet irányítását. E téren munkamegosztásnak kell létrejönnie, az emberek egy kisebb halmazának vagy halmazainak kell betöltenie az egész halmazon belül az irányítás funkcióját. (Nem az irányítás szervezetről beszélek, az államról stb., hanem mindazok köréről, akik ennek működésében érdekeltek. Ez viszont nem azonos a hatalmi elittel sem, mert az ismét szűkebb kör, csak a hatalom gyakorlását foglalja magába.) Lehet kevesellni vagy sokallni, a funkciók illetően felosztása tény, és létrejött csoportok nem azonosak a társadalom más dimenziók szerinti tagolódásával, osztályokkal, foglalkozási csoportokkal, rétegek-

kel. Más kérdés, hogy milyen a viszony az ilyen értelemben vett részek között. Nálunk fejlettebb demokráciákban a politikai halmaz nem nagyságában különbözik a miénktől, hanem abban, hogy az egészben való elhelyezkedése, a többi résszel való kapcsolata szervezettebb. Erre való ez a „civil társadalom”, amely belül is megteremtene a maga rész-politikai szervezetét, így a társadalmat a politika úgy tudja átjárni, hogy mégsem kell magát a politikának alávetnie. Nálunk ez a szerveződés hiányzik, ezért válik a politikába be nem kapcsoltak halmaza „hallgatag többségé”, és ezért érezzük olykor úgy, hogy ez a hallgatás veszedelmeket rejt magában.

Most persze nemcsak a rendszer változik: a hatalmi elit is. Az *is* szócska kitétele igen fontos ebben a mondatban, amelyet úgy is megfordíthatunk: remélhetőleg nem csak a hatalmi elit változik, de a hatalom szerkezete. A volt elitnek mint zárt képződménynek mindenképpen el kell tűnie, részben már el is tűnt. A kérdés az, hogy mi legyen azokkal, akik benne voltak. Ilyenkor mindig lábra kap az a követelés, hogy egyedeiben is le kell tűnniük a társadalom színpadáról, és minden pontra új embereknek kell jönniök. Ez történt 1945-ben, ám ez bizonyult hibásnak később, az akkor szétesőben levő demokrácia a fürdővízzel együtt kiöntötte a gyereket is, olyan apparátust vesztegetett el, amely még jobb ügy érdekében is fungálni tudott volna. A látszatradikalizmus azzal bosszulta meg magát, hogy a helyébe lépő új apparátus – nem lévén előtte más minta – egyszerűen lemásolta a régit, újra termelte annak feudális viszonyait. (De hozhatnánk nagyobb történelmi példát is, ahogy a Szovjetunióban – Lenin minden akadékoskodása ellenére – végeredményben a cári típusú bürokrácia épült újjá.) A szerves fejlődés törvényeihez tartozik, hogy a szervezet erősebb az embernél, ha pusztán az embereket cserélik, de a szervezet alapvető elhelyezkedését nem, akkor a régi fog visszaépülni.

A kérdés most is így van feltéve. Meglehet,

nem népszerű dolog ezt újfent elmondani, amikor emberek ezrei várnak arra, hogy a rendszer-váltás keretében előbbre jussanak, és sok politikai szervezetnek jött kapóra ezt az igyekezetet kihasználni. Másrészt azonban a volt rendszer apparátusához is olyan emberek ezrei és százezrei tartoztak, akik többségükben alkalmasak lennének az új körülmények között is. Ők most szeretnék túlélni ezt a történelmi változást. Helyzetük kritikus, mert nem kevés emberről van szó, hanem egy olyan rétegről, amely (leszámítva a veteránokat) többségében még mindig tetterős és hadrafogható, de amelynek egy része kétségtelesen kompromittálódott.

A feladat mindenesetre kettős. Egyrészt kétségen kívül szükség van őrségváltásra, mert az új politikához új emberek kellene parancsnoki posztokra és alsóbb funkciókra egyaránt. Másrészt az új rendszert az teszi szervezéssé, ha megfelelően be tudja építeni a régi felhasználható elemeket. A radikalizmus egy bizonyos mértéken túl hasonló veszéllyel jár, mint a radikalizmus hiánya.

Minden forradalmi rendszer a forradalom győzelme után azzal a nehéz feladattal kerül szembe, hogy másként néz ki a dolog „alulról” és „felülről”. Alulról megrészegítően szép a forradalom dinamizmusa, de felülről jobban látszik, hogy a társadalom, gazdaság, kultúra kémiény rendszereit nem lehet egyetlen rohammal bevenni, hanem a struktúrák nehéz és hosszantartó átalakítására kell felkészülni. E folyamatban a túlélés pozitív szerepet kaphat, ha meg tudjuk találni a mértéket.

Abban a pillanatban, amikor a megvalósulás szakaszába lép, minden társadalmi változtatásra törő folyamatban be kell következnie egy váltásnak. Úgy mondhatnám (bár a lecke nem csak a szocializmusra érvényes), hogy Marxtól – de még inkább Bakunyintól – Bernsteinhez kell előrelépni. A most győztes egykori magyar ellenzéknek a maga bernsteinizmusához. Minél hamarabb, annál jobb.